

مجله‌ی حافظ‌پژوهی (مرکز حافظ‌شناسی - کرسی پژوهشی حافظ)
دوره‌ی ۲، شماره‌ی ۱، پیاپی ۳، بهار و تابستان ۱۴۰۲، صص ۳۰۴-۲۶۵

نگاهی به پیوند هنر خوش‌نویسی و چاپ دیوان حافظ

فرهاد نصیری شیرازی*

چکیده

هنر خوش‌نویسی با شعر و ادب فارسی پیوندی ناگسستنی دارد. در این میان، هم‌زمانی تکوین عروس خطوط اسلامی، خط نستعلیق، با اعتلای دل‌انگیزترین و ماندگارترین قالب‌های شعر فارسی، غزل، در دیوان سرآمد غزل‌سرایان در ادب فارسی، حافظ شیرازی، تقارنی سخت میمون و معنادار است. جستار حاضر، که به بررسی دیوان‌های خوش‌نویسی و چاپ‌شده‌ی حافظ می‌پردازد، در چند بخش ارائه می‌شود: نخست مقدمه‌ای بر جایگاه کتابت در تمدن اسلامی، سپس نظری کوتاه بر پیشینه‌ی هنر خوش‌نویسی، آنگاه عصر حافظ و هنر خوش‌نویسی، و در نهایت صنعت چاپ و دیوان حافظ. در بخش اصلی، ابتدا از اولین دیوان‌های حافظ، که مقارن با پادشاهی محمدشاه قاجار (۱۲۲۴-۱۲۶۴ قمری)، خوش‌نویسی و در شبه‌قاره‌ی هند منتشر شده‌اند، سخن می‌رود. سپس به دیوان حافظ در قرن اخیر شمس‌ی پرداخته می‌شود که خود دو بخش را دربر می‌گیرد: از آغاز تا پایان نیمه‌ی اول قرن چهاردهم، که آثاری انگشت‌شمار را می‌توان ذکر کرد، و سپس از دهه‌ی ۶۰ تا پایان دهه‌ی ۹۰، که رونق و رواج خوش‌نویسی و چاپ دیوان حافظ، هم از نظر کمی و هم از بعد کیفی، چشمگیر است.

واژه‌های کلیدی: خوش‌نویسی، دیوان حافظ، نسخه، چاپ، انتشارات.

* استاد خوشنویسی انجمن خوشنویسان شیراز. Farhad.nasiri.shirazi@gmail.com

۱. مقدمه

خوش‌نویسی هنری اسلامی است که بیش از ۱۲۰۰ سال پیشینه دارد. این هنر «یکی از پیامدهای خجسته‌ای است که از پیوند مبارک طبع لطیف و خوی ملایم ایرانی با اسلام منادی رثوفت و رحمت برخاسته است. هرچند حکومت اسلامی بعد از مدت کوتاهی به دست ناهلان اموی و سپس عباسی افتاد، با این حال مسلمانان فرهیخته، ارزشمندترین هدیه‌ی محبوب نویافته‌ی نوشناخته، یعنی قرآن را کانون آفرینش‌های هنری خود قرار دادند؛ هنر خوشنویسی برای هنرمندان مسلمان تنها تحریر و کتابت کلمات نبود، بلکه آنان در حرکت قلم و تحریر پیچ و تاب حروف و کلمات به نیایش و عبادت می‌نشستند. فراز و فرود قلم بر روی صفحه برای آنان رکوع و سجودی عاشقانه و سیر و سلوکی عارفانه بود که آنان را از محدوده‌ی کلمات و حروف فراتر برده، به فضایی روحانی و قدسی می‌پیوست...» (نقل به تلخیص از رشوند، ۱۳۸۵: ۱۴۱-۱۴۴؛ نیز رک. آنه‌ماری شیمل، ۱۳۶۸).

خوش‌نویسی، عروس هنرهای اسلامی، از آغاز، همواره همگام با کلام وحی، آفرینش‌های ادبی و اندیشه‌ورزی خردمندان و بزرگان بوده‌است. از دیرباز، متعالی‌ترین معانی دینی، ادبی، عرفانی، علمی و ... به یاری هنر کتابت و خوش‌نویسی و به همت طالبان علم و معرفت، ثبت و ضبط شده و به نسل‌های بعدی منتقل گردیده‌است. این مهم البته برخاسته از خاصیت غالب تمدن اسلامی بوده‌است. «در هریک از تمدن‌های بشری، یک یا چند خاصیت غالب، زایش و پرورش یافته‌است؛ مثلاً خاصیت غالب در تمدن یونان، تفکر دیالوگی (گفت‌وگویی) بود و فرهنگ یونان با همین وجه غالب، در مغرب‌زمین ماندگار ماند، اما در تمدن اسلامی، «کلام» و «کتاب» از جمله خاصیت‌های غالب محسوب می‌شد؛ زیرا «کتاب» در آغاز پیدایی این تمدن، به منزله‌ی معجزه‌ی پیامبرش، حضرت ختمی مرتبت، محمد مصطفی (ص) شناخته شد. خاصیت غالب تمدن هرچه باشد، اهالی آن ناگزیرند که به آن تکیه کنند؛ زیرا استوارترین و ماندگارترین موردی که محل اتفاق اهالی آگاه و خبیر هر تمدنی می‌باشد، خاصیت غالب آن تمدن

است. تمدن اسلام، که با «معجزه‌ی کتاب» پا به عرصه‌ی جهان بشری گذارد، با خاصیت غالبش، روی به رشد و تعالی نهاد» (مایل‌هروی، ۱۳۸۰: ۱۹). به این ترتیب، کتابت رونقی بسیار یافت.

کانون‌های نسخه‌نویسی آن روزگار، یعنی مدرسه‌ها، دارالعلم‌ها، دارالحکمه‌ها، دربارها، دیوان‌ها، کتابخانه‌ها و خانقاه‌ها، محل تجمع دانشیان، طلاب، دانشجویان و کاتبانی بوده که وظیفه‌ی کتابت و استنساخ کتاب برای مراکز علمی و مدارس دینی را بر عهده داشته‌اند. در این مراکز، کتابت قرآن کریم، ادعیه، تفاسیر، شروح و ... توسط معلمان، متعلمان، کاتبان و خوش‌نویسان انجام می‌شد، سپس صحافی، شیرازه‌بندی و جلدسازی و دیگر موارد مربوط به آن نسخه صورت می‌پذیرفت و نهایتاً نسخه در اختیار مخاطبان قرار می‌گرفت.^۱ در کانون نسخه‌نویسی وراقان و کتاب‌فروشان، که از سده‌ی هفت هجری رونق بیشتری گرفت، خوش‌نویسان به استکتاب و استنساخ آثار علمی و ادبی اهتمام می‌ورزیدند و با مکتب‌ها و مدرسه‌های هنرمندان نقاش و مذهب و مجلد رابطه داشتند (برای مطالعه‌ی بیشتر، بنگرید به فصل دوم کتاب تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی). خوش‌نویسی در عصر حاضر، اگرچه بیشتر جنبه‌ی هنری یافته و اغلب برای التذاذ روحی و بهره‌وری بصری از ظرافت‌های خط، ترکیب‌ها، رنگ‌ها، هارمونی‌ها و پیچ‌وتاب‌های دلربایش مورد توجه قرار گرفته، اما نیک پیداست که تا پیش از رواج صنعت چاپ، حرفه‌ای مشهور بوده و رسالت بزرگ نقل‌وانتقال دانش و معارف بشری را بر عهده داشته‌است. بنابراین خط، انواع آن و تحولاتی که در درازنای زمان پذیرفته، نقشی انکارناپذیر در فراز و فرودهای فرهنگی ما داشته‌است.

۲. نظری اجمالی به پیشینه‌ی هنر خوش‌نویسی

نخستین خطی که در سده‌های آغازین شکل‌گیری تمدن اسلامی در میان نسخه‌نویسان رایج شد خط کوفی بود که در کتابت مصحف شریف و دیگر نگارش‌های عربی به‌کار می‌رفت (سده‌ی اول و دوم قمری). خطی که کاتبان در دوره‌ی اول (از سده‌ی دوم تا

آغاز سده‌ی هفتم) و دوره‌ی دوم نسخه‌نویسی (از آغاز سده‌ی هفتم تا آغاز سده‌ی دهم)، همه‌ی آثار فارسی را با آن خط کتابت کرده‌اند خط نسخ است. ابن‌مقله‌ی بیضاوی شیرازی (متوفای ۳۲۸ قمری) معروف به قدوة‌الکتاب را واضع خط نسخ می‌داند.^۲ وی از فضایی برجسته‌ی عصر خود بود و اقلام سته به وی منسوب است. با رواج خط نسخ، که عده‌ای وجه تسمیه‌ی آن را منسوخ شدن دیگر خطوط بر اثر کثرت استعمال آن دانسته‌اند، دیگر خطوط رایج در دوره‌های پیشین، از رونق افتاد. خط نسخ به دلیل سهل‌القرائت بودن، جای خطوط قبل از خود را گرفت و خطوط دشواری نظیر خط کوفی و تعلیق، با ظهور و تکامل نسخ، یا از بین رفتند و یا به ندرت نگارش می‌شدند.^۳ خط نسخ، که در دوره‌های سوم و چهارم نسخه‌نویسی (اواخر سده‌ی نهم تا پایان عصر قاجار) نیز رواج داشته‌است، به دو شیوه‌ی نسخ کهن و نسخ جدید تقسیم می‌شود.

با پیدایش خط نستعلیق (حاصل ترکیب خط نسخ و تعلیق: نستعلیق) در نیمه‌ی نخست سده‌ی هشتم هجری، رغبت و تعلق خاطر نسخه‌نویسان نگاهشته‌های فارسی به خط نسخ کاهش می‌یابد، چنانکه هرچه به دوره‌ی سوم (اواخر سده‌ی نهم تا اواخر سده‌ی دوازدهم) و چهارم (اواخر سده‌ی دوازدهم، مقارن با تشکیل سلسله‌ی قاجار به بعد) نسخه‌نویسی نزدیک‌تر می‌شویم، نسخه‌های بیشتری از آثار فارسی را می‌یابیم که به خط نستعلیق کتابت شده‌است (برای تفصیل بیشتر درباره‌ی ادوار نسخه‌نویسی، بنگرید به نقد و تصحیح متون، اثر نجیب مایل‌هروی)؛ حتی برخی از نسخه‌های نگاهشته‌های عربی را می‌یابیم (مانند قرآن مجید، نهج‌البلاغه، صحیفه‌ی سجادیه و ...) که در ادوار یادشده، به خط نستعلیق استنساخ شده‌اند.

گرایش کاتبان به خطوطی که دور آن‌ها بیشتر است، به جهت تندنویسی و اصل کم‌کوشی در کتابت، سبب شد که کاتبان، حروف را در خط نستعلیق بشکنند و خطی به‌وجود آورند که در میان خط‌شناسان، به شکسته‌نستعلیق یا شکسته شهرت دارد، خطی که در عصر قاجار بسیار مورد توجه خوش‌نویسان قرار می‌گیرد و در استنساخ نسخه‌های فارسی و عربی به‌کار می‌رود. عبدالمجید درویش طالقانی (متوفای

۱۱۸۵ قمری)، خوش‌نویس برجسته‌ی اواخر عصر صفوی، این خط را به اوج زیبایی رسانده‌است (رک. مایل‌هروی، ۱۳۸۰: ۲۶۰-۲۷۰).

پژوهش پیش‌رو، که موضوع آن حاصل نگاه برگزارکنندگان بزرگداشت روز حافظ، به‌ویژه استاد فرزانه جناب آقای دکتر حسن‌لی است، می‌کوشد دیوان‌های حافظ را، که به‌دست هنرمندان خوش‌نویس کتابت شده و به زیور طبع آراسته گردیده‌اند، از آغاز تا امروز، مطالعه کند. نگارنده امیدوار است این کاوش مختصر فتح‌بایی باشد برای پژوهش‌های بین‌رشته‌ای هنر دیرپای خوش‌نویسی و ادب گران‌سنگ فارسی. تردیدی نیست که انجام این مهم بر غنای دو گستره‌ی درخشان فرهنگ ایرانی، یعنی شعرفارسی و هنر خوش‌نویسی و هنرهای وابسته به آن، خواهد افزود.

۳. عصر حافظ و هنر خوش‌نویسی

«قرن هشتم دوره‌ای است که بر اثر تلاش چندصدساله‌ی خوش‌نویسان بزرگ گذشته، چون ابن‌مقله، ابن‌بواب و یاقوت مستعصمی، اقلام شش‌گانه‌ی محقق، ریحان، ثلث، نسخ، توقیع و رقاع به نقطه‌ی اوج و حد کمال خود رسیده بود. درحقیقت روزگاری که حافظ در آن می‌زیسته یکی از پرفروغ‌ترین دوره‌های رواج خوش‌نویسی بوده‌است» (محمودی، ۱۳۸۳: ۳۰).

دوران زندگی حافظ با زمان شکل‌گیری خط نستعلیق در ایران مقارن است؛ هرگاه از پیدایش خط نستعلیق سخن می‌رود، بی‌درنگ سخن از دوره‌ی تیموری و شکوفایی هنرهای اسلامی در شهرهای هرات، سمرقند، شیراز، تبریز و اصفهان به‌میان می‌آید و به‌دنبال آن، یادکرد نام بلند واضع خط نستعلیق، عروس خطوط اسلامی، خواجه میرعلی تبریزی (متوفای ۸۵۰ قمری). تقارن فرخنده‌ی غزل‌سرایی حافظ با نستعلیق‌نگاری میرعلی تبریزی، رخدادی شگرف و قابل‌تأمل است؛ گویی اوج و اعتلای شعر فارسی در دیوان خواجه با شکوفایی و کمال خطوط اسلامی، توأمان رقم خورده‌است. خوش‌نویس آنگاه که به مرحله‌ای از تسلط، شناخت و مهارت در اجرای ظرافت‌های خط نستعلیق

می‌رسد، سروده‌های سحرانگیز خواجه‌ی اهل راز را عرصه‌ی نمایش زیبایی‌های چشم‌نواز هنرش می‌بیند. صدها و بلکه هزاران نسخه‌ی خطی نفیس دیوان حافظ در کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مراکز علمی و هنری شهرها و کشورهای جهان نگهداری می‌شود که حاکی از شور و شیفتگی هنرمندان و فرهیختگان عالم نسبت به شعرِ متعالیِ سرآمدِ غزل‌سرایان ادبِ فارسی، خواجه حافظ شیرازی است.

۴. صنعت چاپ و دیوان حافظ

«براساس مدارک موجود، نخستین کتاب چاپ‌شده در ایران، کتاب زبور داوود یا ساغموس بوده‌است که در سال ۱۶۳۸ میلادی، به زبان و خط ارمنی، در شهر جلفای اصفهان به چاپ رسیده‌است. تحولات گسترده در زمینه‌ی تکنولوژی چاپ کتاب و مواد مورد استفاده در صنعت چاپ کتاب، روزنامه و ...، از دوره‌ی عباس میرزای قاجار آغاز گردید و با جنگ‌های بین ایران و روس‌ها همزمان شد. آقا زین‌العابدین تبریزی در سال ۱۲۳۳، چاپخانه‌ای را با حمایت عباس میرزای قاجار در تبریز تأسیس کرد و بنابر مدارک موجود، رساله‌ی جهادیه، اولین کتاب فارسی است که در سال ۱۲۳۳ قمری، در کشور ایران چاپ و منتشر شد» بوذری و دیگران: ۱۳۸۹: ۱۰).

طبق مستندات تاریخی درخصوص نسخه‌های چاپی دیوان حافظ، نخستین چاپ دیوان حافظ در سال ۱۷۹۱ میلادی (حدود ۱۱۷۰ شمسی)، به دست یک سیاست‌مدار و فرهنگ‌دوست تبریزی به نام ابوطالب تبریزی، فرزند محمد بیگ خان، در شهر کلکته‌ی هندوستان انجام شده‌است (برای اطلاعات بیشتر، بنگرید به مقاله‌ی «نخستین چاپ دیوان حافظ» در مجله نشر دانش).

۵. نخستین دیوان‌های حافظ که خوش‌نویسی و به زیور طبع آراسته شده‌اند

قدیمی‌ترین نسخه‌های چاپ‌شده‌ی دیوان حافظ، طبق یافته‌های نگارنده، مربوط به سال ۱۲۶۳ قمری، مقارن با سلطنت محمدشاه قاجار (۱۲۲۴-۱۲۶۴ قمری) است که یکی به خط محمد آشتیانی و دیگری به قلم مصطفی قلی، ابن مرحوم محمدهادی سلطان کجوری، کتابت شده‌است. نسخه‌هایی که تا پایان عصر قاجار و در هندوستان به چاپ رسیده‌اند، با توجه به قدمت بسیار و تیراژ اندک، به‌ندرت در دسترس‌اند. نمونه‌هایی از این آثار را صرفاً می‌توان در مجموعه‌های شخصی و بعضاً موزه‌ها و کتابخانه‌ها یافت. خوشبختانه بخت با نگارنده یار شد و به همت ناشر محترم، داریوش نویدگویی، مدیر انتشارات نوید، که خود، عاشق فرهنگ و ادب ایران‌زمین و از مجموعه‌داران کتاب‌های نفیس هستند، نشانی از کتاب‌های اهدایی مرحوم محمد کاظمی شیرازی به‌دست آمد که به کتابخانه‌ی حافظیه اهدا شده بود. این مجموعه، که نشان‌دهنده‌ی عشق و ارادت شادروان میرزا محمد کاظمی شیرازی به حضرت لسان‌الغیب است، حاوی تعدادی از دیوان‌های خوش‌نویسی‌شده‌ی حافظ است که در شبه‌قاره‌ی هند چاپ شده‌اند. امکان دسترسی به این مجموعه‌ی ارزشمند با همکاری مرکز حافظ‌شناسی و کارشناسان فرهیخته‌ی آن مرکز فراهم آمد و به این ترتیب، فهرست نمونه‌های یادشده تهیه شد. در این مجموعه‌ی ارزشمند، که بیش از ۵۰۰ اثر را دربر دارد، ۵۹ دیوان حافظ به چشم می‌خورد. از این تعداد، چندین نسخه‌ی مندرس و فرسوده، که آغاز و انجامشان نیز ساقط شده بود، قابل‌شناسایی نیست. نهایتاً از این مجموعه‌ی اهدایی، ۳۶ دیوان حافظ خوش‌نویسی‌شده و به‌چاپ‌رسیده شناسایی شد که نخستین آن‌ها، چنانکه اشاره شد، در سال ۱۲۶۳ قمری منتشر شده و آخرینشان به سال ۱۳۶۵ قمری، در انتشارات شهشهانی بمبئی چاپ شده و خوش‌نویس آن میرزا علی‌نقی شیرازی است. بنابراین آثار مذکور، به‌عنوان قدیمی‌ترین دیوان‌های حافظ خوش‌نویسی و چاپ‌شده، در طول یک قرن، به همت خوش‌نویسان ایرانی کتابت شده‌اند و در شهرهای بمبئی، کلکته، حیدرآباد، لاهور و دهلی به چاپ رسیده‌اند. از میان

خوش‌نویسان مشهور عصر قاجار، که نامشان بر تارک این آثار می‌درخشد، می‌توان به محمودبن حکیم وصال شیرازی (۱۲۳۴-۱۲۷۴ قمری)، میرزا علی‌نقی شریف شیرازی (تولد و وفات نامشخص) و محمد قدسی‌الحسینی شیرازی (۱۲۸۸-۱۳۶۱ قمری) اشاره کرد.

نگارنده بر آن است که آثار متعددی نظیر شصت نمونه‌ی موجود در مجموعه‌ی زنده‌یاد میرزا محمد کاظمی شیرازی، در هندوستان وجود دارد که در حال حاضر، در دسترس نیست. امید است با پایمردی مسئولان مربوطه، امکان دستیابی به موارث فرهنگ ایرانی در اقصی نقاط عالم فراهم شود. شایان ذکر است قدیمی‌ترین نسخه‌ی دیوان حافظ، که در ایران خوش‌نویسی و چاپ شده دیوانی است به خط محمدعلی تبریزی، که در سال ۱۲۵۶ شمسی در تبریز به چاپ رسیده‌است.

۶. دیوان حافظ در قرن اخیر

دیوان حافظ در کنار قرآن کریم، همواره در خانه‌ی ایرانیان حضور داشته و مورد احترام و عنایت ایشان بوده‌است. اقوام ایرانی، اعم از کرد و لر و ترک و بلوچ، حافظ را چنان با صراحت و بدون لهجه و با احساس می‌خوانند که نیک می‌نمایاند چه انس و الفت دیرینه و چه ارادت خالصانه‌ای با این کتاب مستطاب دارند.

تا پایان نیمه‌ی نخست قرن حاضر، دیوان‌های حافظی که خوش‌نویسی و چاپ شده بودند انگشت‌شمار بود. قدیمی‌ترین دیوان‌های حافظ چاپ ایران متعلق است به سال ۱۳۱۱ شمسی، انتشارات علمی تهران، به خط علی کشفی‌پور اصفهانی، دیوان حافظ به خط ابراهیم مشکین‌قلم، که در چاپخانه‌ی سعادت، به سال ۱۳۱۲ شمسی منتشر شده، دیوان حافظ به خط فیروز اسکندری، که در سال ۱۳۱۵، انتشارات دقت تهران آن را چاپ کرده، و دیوان حافظ به خط غلامرضا ضیافت، که در سال ۱۳۱۶، در انتشارات علمی تهران به چاپ رسیده‌است.

با تشکیل انجمن خوش‌نویسان ایران در سال ۱۳۲۹ شمسی، به همت استادان بزرگی چون سید حسین میرخانی، علی‌اکبر کاوه، ابراهیم بوذری و سید حسن میرخانی، فصل جدیدی در ترویج و نشر خوش‌نویسی آغاز شد. انجمن خوش‌نویسان ایران، که با سابقه‌ترین سازمان هنری مستقل کشور است، با گشایش شعبات متعدد در شهرهای مختلف داخل و خارج کشور و تربیت خوش‌نویسان زبده در این مراکز، در هموار کردن مسیر پیوستن ادبیات و هنر خوش‌نویسی، به‌ویژه در دهه‌های اخیر، نقش مؤثری ایفا کرده‌است.

در دهه‌ی ۶۰، با پیشرفت چشمگیر در عرصه‌ی خوش‌نویسی و چاپ دیوان حافظ مواجهیم. مطالعه‌ی آثار خوش‌نویسی‌شده و به‌چاپ‌رسیده نشان می‌دهد که اقبال خوش‌نویسان، ناشران و عموم مخاطبان حافظ به شکل فاخر و هنری دیوان این غزل‌سرای نامدار در بازه‌ی زمانی مدنظر، سبب انتشار صدها و بلکه هزاران دیوان حافظ مزین به خط چشم‌نواز هنرمندان خوش‌نویس شده‌است. در این میان، نام بزرگ‌ترین استادان معاصر عرصه‌ی خوش‌نویسی، نظیر استاد غلامحسین امیرخانی، استاد کیخسرو خروش، استاد جلیل رسولی، استاد جواد شریفی (فرزند ملک‌الخطاطین)، استاد حسن زرین‌خط تهرانی، استاد عباس منظوری، استاد نژادفرد لرستانی، و بسیاری از استادان صاحب‌نام خوش‌نویسی شایان ذکر است.

در این برهه، دیوان حافظ منسوب به میرعماد حسنی (دوره‌ی صفوی) و دیوان حافظ به خط استادان بزرگ، سید حسن میرخانی و احمد میرخانی، در کنار آثار قلمی هنرمندان شهیر نام‌برده، در قطع‌های مختلف، از قطع جیبی تا وزیری، فراخور حال مخاطبان، منتشر شده و به فروش رسیده‌است. بررسی‌های انجام‌شده نشان می‌دهد که ۲۰ استاد خوش‌نویس و ۲۶ ناشر کار نگارش و انتشار این آثار را به عهده داشته‌اند (تفصیل مطلب در جدول شماره‌ی ۱ نشان داده شده‌است).

در سه دهه‌ی اخیر، یعنی از سال ۱۳۷۰ تا ۱۴۰۰ شمسی، رشد صنعت چاپ، تحول در آموزش خوش‌نویسی و اقبال بسیاری از خوش‌نویسان به کتابت دیوان حافظ از یک

سو، و استقبال عموم مردم برای خرید دیوان حافظ آراسته به تذهیب و رنگ و با کاغذهای براق گلاسه و جلدهای نفیس در اشکال مختلف و قطع‌های گوناگون از سوی دیگر، بر کیفیت و کمیت این آثار افزوده‌است. نام استادان بزرگ خوش‌نویسی، نظیر استاد رسول مرادی، استاد عباس اخوین، استاد محمد سلحشور و ده‌ها هنرمند نامدار عرصه‌ی خوش‌نویسی، در این میان شایان ذکر است. گام نهادن ناشران خوش‌ذوق در این عرصه نیز بر تیراژ و تعداد چاپ کتاب‌ها افزوده‌است. بی‌شک پس از قرآن مجید، دیوان حافظ از نظر تعداد، تیراژ و تنوع بالاترین رقم‌ها را در کشور داراست.

در دهه‌ی ۷۰، پیشرفتی که از دهه‌ی پیش از آن آغاز شده بود اوج می‌گیرد. نام ۴۴ خوش‌نویس (که بسیاری از آنان، از استادان مشهور معاصر محسوب می‌شوند) در کنار نام قریب به ۵۰ ناشر، وقتی با نوبت چاپ این آثار گاه بسیار متعدد و چشمگیر همراه می‌شود، به‌خوبی نشان‌دهنده‌ی اقبال و استقبال هنرمندان، صاحبان صنعت چاپ و مخاطبان شعر حافظ به آثار این‌چنینی است. دیوان حافظ به قلم استاد اسماعیل نژادفرد لرستانی، که نشر محمد آن را در سال ۱۳۷۰ شمسی به چاپ رسانده، تا اواخر دهه‌ی ۸۰، ۲۱ بار تجدید چاپ می‌شود. استاد عباس مستوفی‌الممالکی و سیف‌الله یزدانی از زمره‌ی استادانی هستند که حافظ دست‌نویسشان در شمارگانی قابل‌توجه منتشر شده‌است (تفصیل مطلب در جدول شماره‌ی ۲ آمده‌است).

در دهه‌ی ۸۰، روند رو به رشد خوش‌نویسی دیوان حافظ و چاپ آن همچنان ادامه دارد. در سال‌های ۱۳۸۰ تا ۱۳۹۰ شمسی، بیش از ۵۰ خوش‌نویس و حدود ۶۰ ناشر کار نگارش و چاپ دیوان حافظ را بر عهده داشتند. نام استادانی نظیر امیر فلسفی، محمد احصایی، سیف‌الله یزدانی، محمدعلی گرجستانی، مهدی فلاح، و بسیاری از هنرمندان خوش‌نویسی، در این میان به چشم می‌خورد. گفتنی است در این دهه بعضاً آثاری کم‌نظیر پدید آمده، مانند دیوان حافظ به کتابت ۵۰۰ نفر از خوش‌نویسان سرتاسر ایران، که انتشارات گلکار در تهران و به سال ۱۳۸۷، آن را چاپ کرده‌است. این امر حکایت از

ارادت و عنایتِ گروهیِ خوش‌نویسان و ناشران به دیوان حافظ و نوگرایی و نواندیشی در این عرصه دارد (تفصیل مطلب در جدول شماره‌ی ۳ آمده‌است).

در دهه‌ی ۹۰، در امر نگارش و انتشار دیوان حافظ، وضعیتی مشابه دهه‌ی ۷۰ به چشم می‌خورد؛ بیش از ۴۰ خوش‌نویس و حدود ۴۵ ناشر در کار نگارش و انتشار دیوان حافظ‌اند. نام استادان عباس اخوین، کاوه اخوین، محمدمهدی منصوری، اکبر نیک‌خو، مهدی خداپناه، و بسیاری از هنرمندان دیگر شایان ذکر است (تفصیل مطلب در جدول شماره‌ی ۴ آمده‌است). با نگاهی به آمار ارائه‌شده، به نظر می‌رسد اگرچه رقم ناشران و نام و تعداد خوش‌نویسان دیوان حافظ قابل‌توجه و چشمگیر است، اما این رقم نسبت‌به دهه‌ی ۸۰، روند صعودی ندارد. با مشاهده‌ی این رکود، ذهن ناگزیر به دنبال علل و عواملی می‌گردد که این مسئله را توجیه کند. بهتر است پیش از جست‌وجوی علل این به‌ظاهر رکودِ نسبی، این نکته را در نظر داشته باشیم که در دهه‌ی اخیر، به سبب رشد فناوری اطلاعات، افزایش آگاهی مردم در استفاده از تکنولوژی و امکان دسترسی آسان به پایگاه‌های اطلاعاتی و منابع دیجیتالی، در کنار تغییراتی که در سبک زندگی نسل جدید به چشم می‌خورد، بازار کتاب به‌طور کلی تحت تأثیر قرار گرفته‌است. با این حال، دیوان‌های حافظ منقش و مذهبی که به قلم استادان نامدار عرصه‌ی خوش‌نویسی نگاشته شده‌اند همچنان در مرکز توجه شعردوستان و هنرشناسان قرار می‌گیرند و چون کاغذ زر، دست‌به‌دست می‌شوند. بنابراین شایسته است هنرمندان و دست‌آوردان راستین حافظ، به‌جای هرگونه برداشتِ منفیِ بازدارنده، با توجه به شرایط و امکانات کنونی و متناسب با ذوق و سلیقه‌ی مخاطبان و به مقتضای حال ایشان، آثاری روزآمد و سودمند پدید آورند که بتواند در هجوم انبوه آثاری که از طرق مختلف به مخاطبان عرضه می‌شود، جایگاهی سزاوارِ شعرِ فاخرِ خواجه‌ی اهلِ راز و هنر ارجمند خوش‌نویسی حاصل کند.

اما بررسی جدول‌های آماری دیوان‌های حافظ خوش‌نویسی و چاپ‌شده، حاوی چند

نکته است:

۱. دیوان حافظ به خط یک خوش‌نویس، گاه در دو یا چند انتشارات مختلف به چاپ رسیده. این اتفاق گاه در یک سال و گاه در سال‌های متفاوت رخ داده‌است. اکنون این پرسش مطرح است که آیا دیوان به سفارش هر دو ناشر کتابت شده و خوش‌نویس دو بار دیوان حافظ را نگاشته‌است؟ پاسخ این است که خوش‌نویس صاحب اثر، فقط حق عکس‌برداری و چاپ را به ناشر داده و اصل اثر متعلق به خود اوست. بنابراین می‌تواند با ناشری دیگر قرارداد ببندد.

۲. بعضی خوش‌نویسان دو یا چند بار اقدام به کتابت دیوان حافظ کرده‌اند که از میان ایشان می‌توان به استاد کیخسرو خروش و استاد امیراحمد فلسفی اشاره کرد.

۳. در میان آثاری که در جدول آماری دیوان‌های حافظ چاپ شده‌است، تعدادی فالنامه نیز وجود دارد. بسیاری از مخاطبان دیوان حافظ به ویژگی منحصربه‌فرد این اثر، یعنی تفأل به آن، علاقه‌مندند. از این‌رو بازار فروش این دست آثار، رونق چشمگیری دارد. دیوان حافظ همراه با فال، به خط کاظم لاهیجی، که انتشارات هما در سال ۱۳۷۸ آن را چاپ کرده‌است، نمونه‌ای از این دست است.

۴. تعدادی از دیوان‌های حافظ، به‌صورت گزیده چاپ شده‌اند، مثل گلچینی از اشعار حافظ، به خط استاد حسن زرین‌خط، که نشر باقرالعلوم آن را در سال ۱۳۷۲ به چاپ رسانده‌است.

۵. با توجه به شهرت عالم‌گیر حافظ، برخی ناشران درصدد فراهم کردن نسخه‌هایی از دیوان حافظ برای مخاطبان غیرایرانی برآمده‌اند. این خواسته، به چاپ دیوان‌های حافظ به صورت فارسی-انگلیسی و حتی دیوان‌های سه یا چهارزبانه انجامیده‌است. دیوان حافظ به چهار زبان فارسی، انگلیسی، فرانسه و آلمانی، به خط مهدی فلاح، که انتشارات فرهنگ‌سرای میردشتی در سال ۱۳۸۰ آن را منتشر کرده، نمونه‌ای از این آثار است.

۶. یکی از تحولات مهم عرصه‌ی خوش‌نویسی دیوان حافظ، حروف‌چینی نستعلیق کامپیوتری بوده‌است. از ۳۰ سال پیش تا کنون، صاحبان فن کوشیده‌اند خط نستعلیق را برای ماشین تعریف کنند، به گونه‌ای که بتوان با تایپ کردن، نستعلیق نوشت. بر این

اساس، طراحانی خیره موفق شدند نرم‌افزار چلیپا را با استفاده از حروف الفبا، به خط استاد امیراحمد فلسفی بسازند. پس از آن، نرم‌افزارهای دیگری با نام‌هایی مثل کلک، میرعماد و ... به بازار آمدند که از روی الفبای خطاطی شده به قلم استاد عباس اخوین و استاد علی شیرازی ساخته شده‌اند. البته تایپ کردن با این نرم‌افزارها و استفاده از آن‌ها برای خوش‌نویسی آثار مدنظر، پس از گذشت سالیان، هنوز هم خالی از اشکال نیست؛ لازمه‌ی کارآمد بودن این برنامه‌های کامپیوتری آن است که تایپ‌بست اطلاعاتی از شاکله، چیدمان و ترکیب خط نستعلیق داشته باشد. این نرم‌افزارهای خوش‌نویسی (عمدتاً نستعلیق)، به سبب مقرون‌به‌صرفه بودن، مورد توجه ناشران قرار گرفتند؛ ناشر ترجیح می‌داد به جای سفارش دیوان به خطاط و استاد و پرداخت مبالغ و هزینه‌های مربوط، از نرم‌افزار و حروف‌چینی و کارمند استفاده کند. این کار اگرچه در آغاز با مشکلات زیادی مواجه شد، اما اندک‌اندک اشکالات آن برطرف شد و خط کامپیوتری توانست مقبول خاطر مخاطب افتد. در حال حاضر، انبوه چاپ‌های خوش‌نویسی ماشینی بازار را فرا گرفته‌اند. البته در بسیاری موارد، مخاطب عام قادر به تشخیص خط استادی بنام از نمونه‌های حروف‌چینی شده نیست. احتیاجی هم به این کار نیست؛ همین‌قدر که ایرانی عاشقِ حافظ، در حال‌وهوای خطی همچون خط هنرمندان خوش‌نویس قرار می‌گیرد و با شور و شعف، غزلیات آسمانی خواهی را زمزمه می‌کند، مقصود حاصل شده‌است. دو نمونه از این نوع، یکی دیوان حافظ است با خوش‌نویسی کامپیوتری نجمه عرب‌پور، که نشر خدمات فرهنگی کرمان آن را در سال ۱۳۸۱ منتشر کرده، و دیگر دیوان حافظ با خوش‌نویسی کامپیوتری لیلا شرافتی است، که در سال ۱۳۸۶، در نشر آشیان به چاپ رسیده‌است.

۷. نتیجه‌گیری

هنر خوش‌نویسی و دیوان حافظ پیوندی فرخنده و دیرپا دارند. در پژوهش حاضر، نگارنده کوشیده دیوان‌های خوش‌نویسی شده و به‌چاپ‌رسیده‌ی حافظ را بررسی کند. این مسیر پرفراز و فرود، که از دهه‌ی دوم قرن سیزدهم هجری قمری آغاز شده و اکنون

بیش از دو سده پیشینه دارد، در بخش‌های مختلف واکاوی شده‌است. نخستین دیوان‌های حافظ با شرایط یادشده، به همت ایرانیان، در چاپخانه‌های شبه‌قاره‌ی هند به زیور طبع آراسته شده‌اند. در ایران، مطبعه‌ی تبریز نخستین خاستگاه دیوان حافظ محسوب می‌شود. از آغاز سده‌ی چهاردهم تا اواخر دهه‌ی پنجاه قرن اخیر شمسی، تعداد اندکی دیوان حافظ به خط مشاهیر خوش‌نویسی کتابت و چاپ شده‌است. از دهه‌ی ۶۰ به بعد، این روند سیر تکاملی دارد و اقبال خوش‌نویسان، ناشران و مخاطبان به این دست آثار، با دهه‌های پیش از آن قابل‌مقایسه نیست. به نظر می‌رسد در یک دهه‌ی اخیر، این روند دچار رکود شده باشد. البته با توجه به تغییراتی که در شرایط کنونی پدید آمده‌است، این مسئله توجیه‌پذیر است. باید اذعان داشت که به شرط آگاهی از مقتضیات زمان و مدیریت امکانات فعلی، نه‌تنها خطری شعر جاودانه‌ی حافظ و هنر جادویی خوش‌نویسی را تهدید نمی‌کند، بلکه افق‌های تازه‌ای پیش‌روی این دو حوزه‌ی سترگ فرهنگ ایرانی گشوده شده‌است.

جدول شماره‌ی ۱ (دیوان‌های خوش‌نویسی‌شده و به‌چاپ‌رسیده در دهه‌ی ۶۰)

تاریخ	انتشارات	خوش‌نویس	دیوان حافظ
۱۳۶۱	دنیای کتاب	زرین‌خط، چاپ اول	دیوان حافظ
۱۳۶۱	تهران: اقبال، چاپ ۱، جیبی	عباس منظوری	دیوان حافظ
۱۳۶۱	تهران: دنیای کتاب	حسن زرین‌خط	دیوان حافظ
۱۳۶۱-۱۳۶۲- ۱۳۶۴-۱۳۶۵- ۱۳۶۷-۱۳۶۸	تهران: اقبال، طلوع/ این اثر به چاپ دهم رسیده و در قطع رحلی، رقعی و جیبی منتشر شده است.	عباس منظوری	دیوان حافظ
۱۳۶۲	تهران: انجمن خوش‌نویسان ایران، چاپ ۱	کیخسرو خروش	دیوان حافظ
۱۳۶۲	تهران: انتشارات طاهری، چاپ ۱	کاظم لاهیجی	دیوان حافظ
۱۳۶۲	تهران: اقبال، چاپ ۴	عباس منظوری	دیوان حافظ
۱۳۶۲	تهران: کمانگیر، چاپ ۱	گروسی	دیوان حافظ
۱۳۶۲-۱۳۶۶- ۱۳۶۸-۱۳۷۰	تهران: دهقان، طاهری، دی	کاظم لاهیجی	دیوان حافظ
۱۳۶۲-۱۳۶۵- ۱۳۶۷	تهران: انجمن خوش‌نویسان ایران، چاپ ۳	کیخسرو خروش	دیوان حافظ
۱۳۶۲	تهران: کمانگیر، چاپ ۱	گروسی	دیوان حافظ
۱۳۶۳	تهران: کتاب‌فروشی فخر رازی، چاپ ۷، رقعی	عباس مستوفی‌الممالکی	دیوان حافظ
۱۳۶۳	تهران: نشر طلوع، چاپ ۱	حسین خسروی	دیوان حافظ
۱۲۶۳	ناشر: میرزا محمد تبریزی، تبریز	ملا محمدحسین آشتیانی	دیوان حافظ
۱۳۶۳ تا ۱۳۶۸	تهران: نشر طلوع، اقبال، این اثر به چاپ یازدهم رسیده است و علاوه‌بر قطع معمول، در قطع رقعی و رحلی منتشر شده.	حسین خسروی	دیوان حافظ
۱۳۶۴	تهران: انتشارات طاهری، چاپ ۵، جیبی	حسین هورمزی	دیوان حافظ

تاریخ	انتشارات	خوش‌نویس	دیوان حافظ
۱۳۶۴	تهران: کتاب‌فروشی فخر رازی، چاپ ۶، جیبی	عباس مستوفی‌الممالکی	دیوان حافظ
۱۳۶۴	تهران: کتاب‌فروشی فخر رازی، چاپ ۴، جیبی	عباس مستوفی‌الممالکی	دیوان حافظ
۱۳۶۴	تهران: اقبال، چاپ ۱، جیبی	عباس منظوری	دیوان حافظ
۱۳۶۴	تهران: نشر طلوع، چاپ ۷	حسین خسروی	دیوان حافظ
۱۳۶۴	تهران: نشر طلوع، چاپ ۱	حسین خسروی	دیوان حافظ
۱۳۶۴	تهران: کتاب‌فروشی فخر رازی، این اثر به چاپ نهم رسیده و در قطع جیبی و رقعی هم چاپ شده.	عباس مستوفی‌الممالکی	دیوان حافظ
۱۳۶۴	تهران: انتشارات طاهری، هیرمند، دهقان این اثر به چاپ هشتم رسیده و در قطع جیبی هم چاپ شده.	حسین هورمزی	دیوان حافظ
۱۳۶۵	انتشارات شرکت سهانی طبع کتاب شهشهانی	میرزا علی‌نقی شریف شیرازی	دیوان حافظ
۱۳۶۵	کالیفرنیا: نشر اقبال	عباس منظوری	دیوان حافظ
۱۳۶۵	انتشارات شرکت سهانی طبع کتاب شهشهانی	میرزا علی‌نقی شریف شیرازی	دیوان حافظ
۱۳۶۵	تهران: نشر طلوع، چاپ ۳	حسین خسروی	دیوان حافظ
۱۳۶۵	کالیفرنیا: نشر اقبال	عباس منظوری	دیوان حافظ
۱۳۶۵	تهران: اقبال، چاپ ۷	عباس منظوری	دیوان حافظ
۱۳۶۶	تهران: انتشارات طاهری، چاپ ۱، رقعی	کاظم لاهیجی	دیوان حافظ
۱۳۶۶	تهران: نشر طلوع، چاپ ۱	حسین خسروی	دیوان حافظ
۱۳۶۶	تهران: آلتیه‌ی هنر، چاپ ۱	سیف‌الله یزدانی	دیوان حافظ
۱۳۶۶	تهران: بامداد، چاپ ۱	جواد شریفی	دیوان حافظ
۱۳۶۶	تهران: سعدی، چاپ چهارم	سعید کریمی فراهانی،	

تاریخ	انتشارات	خوش‌نویس	دیوان حافظ
۱۳۶۶	انتشارات: سازمان جاویدان	تصحیح: استاد جلال‌الدین همائی خط: سیف‌الله یزدانی	دیوان کامل حافظ
۱۳۶۶	انتشارات: انجمن خوش‌نویسان	قطع: وزیری، خط: حسین خسروی	حافظ شیرازی
۱۳۶۶	تهران: سعدی	سعید کریمی فراهانی	
۱۳۶۶	انتشارات: آتلیه‌ی هنر	خط: سیف‌الله یزدانی، تصحیح: استاد دکتر سید حسن‌السادات ناصری، قطع: رحلی	دیوان حافظ
۱۳۶۶	تهران: بامداد، چاپ ۱	جواد شریفی	دیوان حافظ
۱۳۶۸	تهران: پدیده، جاویدان، آتلیه‌ی هنر	سیف‌الله یزدانی	دیوان حافظ
۱۳۶۷	تهران: چاپ ۱	حسین خسروی	دیوان حافظ
۱۳۶۷	تهران: هنرمند	کاظم لاهیجی	غزلیات خواجه شمس‌الدین محمد حافظ شیرازی
۱۳۶۷	تهران: اشراق، چاپ ۲	محمد قدسی	دیوان حافظ
۱۳۶۷	تهران: انتشارات طاهری، چاپ ۴	حسین هورمزی	دیوان حافظ
۱۳۶۷	تهران: انتشارات هیرمند، چاپ ۸	حسین هورمزی	دیوان حافظ
۱۳۶۷	تهران: انتشارات دهقان، چاپ ۱	حسین هورمزی	دیوان حافظ
۱۳۶۷	تهران: کتاب‌فروشی فخر رازی، چاپ ۹	عباس مستوفی‌الممالکی	دیوان حافظ
۱۳۶۷	تهران: اقبال، چاپ ۴، رحلی	عباس منظوری	دیوان حافظ
۱۳۶۷	تهران: اقبال، چاپ ۱، رقی	عباس منظوری	دیوان حافظ
۱۳۶۷	تهران: انجمن خوش‌نویسان ایران، چاپ ۴	کیخسرو خروش	دیوان حافظ
۱۳۶۷	تهران: پدیده، چاپ ۱	سیف‌الله یزدانی	دیوان حافظ
۱۳۶۷	تهران: هیرمند	کاظم لاهیجی	دیوان حافظ

تاریخ	انتشارات	خوش نویس	دیوان حافظ
۱۳۶۷	تهران: انجمن خوش‌نویسان، انتشارات سروش	غلامحسین امیرخانی	دیوان حافظ
۱۳۶۷	انتشارات: کمیسیون ملی یونسکو در ایران	تصحیح: شادوران علی عبدالرسولی، خط: مرتضی عبدالرسولی	دیوان خواجه شمس‌الدین محمد حافظ
۱۳۶۷	تهران: هیرمند	کاظم لاهیجی	دیوان حافظ
۱۳۶۷	تهران: انتشارات کتاب‌فروشی زوار	خط: حسن زرین خط تهرانی، قطع: خشتی	دیوان حافظ
۱۳۶۷	تهران: اشراق، چاپ ۲	محمد قدسی	دیوان حافظ
۱۳۶۷	تهران: انتشارات سروش	خط: غلامحسین امیرخانی، تصحیح: حسین الهی قمشه‌ای، قطع: وزیری	دیوان حافظ
۱۳۶۸	تهران: معاصر، چاپ ۱	منیژه شیرخانی	دیوان حافظ
۱۳۶۸	تهران: نشر طلوع، چاپ ۲	حسین خسروی	دیوان حافظ
۱۳۶۸	تهران: نشر وی دی	کاظم لاهیجی	غزلیات خواجه شمس‌الدین محمد حافظ شیرازی
۱۳۶۸	تهران: جاویدان، قطع جیبی	سیف‌الله یزدانی	دیوان حافظ
۱۳۶۸	تهران: معاصر، چاپ ۱	منیژه شیرخانی	دیوان حافظ
۱۳۶۸	تهران: کتاب‌فروشی فخر رازی، چاپ ۱	عباس مستوفی‌الممالکی	دیوان حافظ
۱۳۶۸	تهران: کتاب‌فروشی فخر رازی، چاپ ۱، رقعی	عباس مستوفی‌الممالکی	دیوان حافظ
۱۳۶۸	تهران: کتاب‌فروشی فخر رازی، چاپ، جیبی	عباس مستوفی‌الممالکی	دیوان حافظ
۱۳۶۸	تهران: علمی، چاپ ۱	محمدتقی سرمست	دیوان حافظ
۱۳۶۸	تهران: نشر فروغ، چاپ ۱	فاتح عزت‌پور	دیوان حافظ
۱۳۶۸	تهران: نشر دهقان، چاپ ۱	فاتح عزت‌پور	دیوان حافظ
۱۳۶۸	تهران: نشر ناس، چاپ ۱	اسماعیل نژادفرد لرستانی	دیوان حافظ
۱۳۶۸	تهران: نشر طلوع، چاپ ۸	عباس منظوری	دیوان حافظ

تاریخ	انتشارات	خوش‌نویس	دیوان حافظ
۱۳۶۸	تهران: اقبال، چاپ ۱۰	عباس منظوری	دیوان حافظ
۱۳۶۸	تهران: دی، چاپ ۱	کاظم لاهیجی	دیوان حافظ
۱۳۶۸	تهران: اقبال، چاپ ۱	حسین خسروی	دیوان حافظ
۱۳۶۸	تهران: اقبال، رحلی، چاپ ۳	حسین خسروی	دیوان حافظ
۱۳۶۸	تهران: نشر طلوع، چاپ ۱۱	حسین خسروی	دیوان حافظ
۱۳۶۸	تهران: نشر طلوع، چاپ ۴، قطع رحلی	حسین خسروی (مصصح: اسماعیل برادران شاهرودی)	دیوان حافظ
۱۳۶۸	تهران: نشر طلوع، چاپ ۴، قطع رقیعی	حسین خسروی (مصصح: اسماعیل برادران شاهرودی)	دیوان حافظ
۱۳۶۸	تهران: جاویدان، چاپ ۵	سیف‌الله یزدانی	دیوان حافظ
۱۳۶۸	تهران: جاویدان، چاپ ارجملی	سیف‌الله یزدانی	دیوان حافظ
۱۳۶۸	تهران: بامداد، چاپ ۶	جواد شریفی	دیوان حافظ
۱۳۶۸	تهران: صداوسیما (سروش)، چاپ ۲	غلامحسین امیرخانی	دیوان حافظ
۱۳۶۸	تهران: سعدی، چاپ پنجم	سعید کریمی فراهانی	دیوان حافظ
۱۳۶۸	تهران: سعدی، چاپ ششم	سعید کریمی فراهانی	دیوان حافظ
۱۳۶۸	تهران: نشری دی، تهران	کاظم لاهیجی	دیوان حافظ
۱۳۶۸	انتشارات: شقایق	قطع: جیبی، تصحیح: غنی / قزوینی، خط: نژادفرد لرستانی	حافظ
۱۳۶۸	نشر: پارسا	امیراحمد فلسفی، تصحیح: غنی / قزوینی، قطع: جیبی	حافظ
۱۳۶۸	تهران: نشری دی، تهران	کاظم لاهیجی	دیوان حافظ
۱۳۶۸	تهران: بامداد، چاپ ۶	جواد شریفی	دیوان حافظ
۱۳۶۳	تهران: انجمن خوش‌نویسان ایران	کیخسرو خروش	غزلیات خواجه شمس‌الدین محمد حافظ شیرازی
۱۳۶۹ - ۱۳۶۸	تهران: صداوسیما (سروش)، چاپ ۳	غلامحسین امیرخانی	دیوان حافظ
۱۳۶۹-۱۳۶۸	تهران: لوحه، علمی	محمدتقی سرمست	دیوان حافظ

تاریخ	انتشارات	خوش‌نویس	دیوان حافظ
۱۳۶۹-۱۳۶۸	تهران: اسماعیلیان، فروغ، دهقان	فاتح عزت‌پور	دیوان حافظ
۱۳۶۹-۱۳۶۸	تهران: نشر محمد، ناس	اسماعیل نژادفرد لرستانی	دیوان حافظ
۱۳۶۹	تهران: جاویدان، چاپ ۲	سیف‌الله یزدانی	دیوان حافظ
۱۳۶۹	تهران: نشر طلوع، چاپ ۶	حسین خسروی	دیوان حافظ
۱۳۶۹	تهران: نشر محمد، چاپ ۴	اسماعیل نژادفرد لرستانی	دیوان حافظ
۱۳۶۹	تهران: دهقان، چاپ نهم	کاظم لاهیجی	دیوان حافظ
۱۳۶۹	تهران: مرکز انتشارات کمیسیون، چاپ ۱	مرتضی عبدالرسولی	دیوان حافظ
۱۳۶۹	تهران: انجمن خوش‌نویسان ایران، چاپ ۲	محمدعلی سبزه‌کار	دیوان حافظ
۱۳۶۹	تهران: کتاب‌فروشی فخر رازی، چاپ ۳	عباس مستوفی‌الممالکی	دیوان حافظ
۱۳۶۹	تهران: نشر، چاپ ۳	اسماعیل نژادفرد لرستانی	دیوان حافظ
۱۳۶۹	تهران: اسماعیلیان، چاپ ۱	فاتح عزت‌پور	دیوان حافظ
۱۳۶۹	تهران: لوحه، چاپ ۱	محمدتقی سرمست	دیوان حافظ
۱۳۶۹	تهران: اقبال، چاپ ۵	عباس منظوری	دیوان حافظ
۱۳۶۹	تهران: صداوسیما (سروش)، چاپ ۳	غلامحسین امیرتخانی	دیوان حافظ
۱۳۶۹	انتشارات محمد	خط: نژاد فر لرستانی، تصحیح: قزوینی / غنی، قطع: وزیری	دیوان حافظ
۱۳۶۹	انتشارات کانون فرهنگ و هنر گویا	خط: حسین جعفری‌تبار، تصحیح: قطع: وزیری	دیوان حافظ
۱۳۶۹ (چاپ نهم)	تهران: دهقان	کاظم لاهیجی	دیوان حافظ
۱۳۶۹	تهران: نگار	جلیل رسولی	دیوان حافظ
۱۳۶۹	تهران: مرکز انتشارات کمیسیون، چاپ ۱	مرتضی عبدالرسولی	دیوان حافظ
۱۳۶۹	تهران: انجمن خوش‌نویسان ایران، چاپ ۲	محمدعلی سبزه‌کار	دیوان حافظ

جدول شماره‌ی ۲ (دیوان‌های خوش‌نویسی‌شده و به‌چاپ‌رسیده در دهه‌ی ۷۰)

تاریخ	انتشارات	خوش‌نویس:	دیوان حافظ
۱۳۷۰	تهران: دهقان، چاپ ۱	کاظم لاهیجی	دیوان حافظ
۱۳۷۰ (چاپ ۲۱، ۱۳۸۷)	تهران: نشر محمد	اسماعیل نژادفرد فرستانی	دیوان حافظ
۱۳۷۰	انتشارات: اقبال	خط: حسین خسروی، قطع: وزیری	گزیده غزلیات حافظ
۱۳۷۰ (چاپ ۲۱، ۱۳۸۷)	تهران: نشر محمد	اسماعیل نژادفرد فرستانی	دیوان حافظ
۱۳۷۰	تهران: انتشارات ابراهیم هاشمی	خط: محمدتقی سرمست، تصحیح: قطع: وزیری	دیوان حافظ
۱۳۷۱	تهران: اقبال	عباس منظوری	دیوان حافظ
۱۳۷۱	نشر گلفام	علی درویشی	دیوان حافظ
۱۳۷۱	تهران: اقبال	عباس منظوری	دیوان حافظ
۱۳۷۱ (بی جا)	نشر گلفام	علی درویشی	دیوان حافظ
۱۳۷۱	تهران: جرس	حسین خسروی	دیوان حافظ
۱۳۷۱	تهران: نشر طلوع	حسین خسروی	دیوان حافظ
۱۳۷۱	تهران: فخر رازی	عباس مستوفی‌الممالکی	دیوان حافظ
۱۳۷۱	تهران: جرس	حسین خسروی	دیوان حافظ
۱۳۷۱	تهران: اقبال	عباس منظوری	دیوان حافظ
۱۳۷۱	تهران: جرس	حسین خسروی	دیوان حافظ
۱۳۷۱	تهران: نشر طلوع	حسین خسروی	دیوان حافظ
۱۳۷۱	تهران: فخر رازی	عباس مستوفی‌الممالکی	دیوان حافظ
۱۳۷۱	نشر گلفام	علی درویشی	دیوان حافظ
۱۳۷۲	تبریز: انتشارات احرار	خط: محمدعلی فرزبود، قطع: وزیری	دیوان حافظ
۱۳۷۲	انتشارات: پیک و فرهنگ	خط: امیر احمد فلسفی، تصحیح: پژمان بختیاری، قطع: رحلی	دیوان حافظ
۱۳۷۲	نشر: باقر العلوم	خط: حسن زرین، تصحیح: مهدی	گلچین آرای‌ی حافظ

تاریخ	انتشارات	خوش نویس:	دیوان حافظ
		علی فروغی، قطع: جیبی	
۱۳۷۲	انتشارات محمد	خط: اسماعیل نژادفرد فرستانی	دیوان حافظ
۱۳۷۳	تهران: جویا	محمدتقی سرمست	دیوان حافظ
۱۳۷۳	تهران: آتیه‌ی هنر	عباس مستوفی الممالکی (تابلوهای زیتنی - مهر سلحشور)	دیوان حافظ
۱۳۷۳	تهران: جویا	محمدتقی سرمست	غزلیات خواجه شمس‌الدین محمد حافظ شیرازی
۱۳۷۳	تهران: آتیه‌ی هنر	عباس مستوفی الممالکی (تابلوهای زیتنی - مهر سلحشور)	دیوان حافظ
۱۳۷۴	تهران: مهر چاپ سوم	محمدتقی سرمست	دیوان حافظ
۱۳۷۴	تهران: نادى	محمدتقی سرمست	دیوان حافظ
۱۳۷۴ - ۱۳۷۶	تهران: گنجینه نشر عرفان	محسن خرازی	دیوان حافظ
۱۳۷۴	تهران: فخر رازی	غلامعلی محبی نژاد	دیوان حافظ
۱۳۷۴ (چاپ پنجم)	تهران: نشر البرز	محمدتقی سرمست	دیوان حافظ
۱۳۶۹ (چاپ نهم) ۱۳۷۴ (چاپ یازدهم)	تهران: دهقان	کاظم لاهیجی	دیوان حافظ
۱۳۷۴	تهران: فخر رازی	غلامعلی محبی نژاد	دیوان حافظ
۱۳۷۴	تهران: نادى	محمدتقی سرمست	دیوان حافظ
۱۳۷۴ (چاپ پنجم)	تهران: نشر البرز	محمدتقی سرمست	دیوان حافظ
۱۳۷۴	تهران: انتشارات علمی	خط: مسعود مهدی خانی، غنی / قزوینی	حافظ

تاریخ	انتشارات	خوش‌نویس:	دیوان حافظ
۱۳۷۴	انتشارات: پدیده	قطع: رحلی، خطاطان: سیف‌الله یزدانی، آرش متین نژاد	حافظ
۱۳۷۴	انتشارات: کانون انتشارات پیام عدالت	خط: مصطفی اشرفی، تصحیح: قزوینی، قطع: وزیری	حافظ شیرازی
۱۳۷۴	تهران: مهر چاپ سوم	محمدتقی سرمست	دیوان حافظ
۱۳۷۴	تهران: نشر آتلیه‌ی هنر	خط: عباس مستوفی‌الممالکی، تصحیح: منوچهر آدمیت، قطع: جیبی	دیوان حافظ
۱۳۷۴، ۱۳۷۵	تهران: مهر، چاپ سوم	محمدتقی سرمست	غزلیات خواجه شمس‌الدین محمد حافظ شیرازی
۱۳۷۵	تهران: نشر سمیر	محمدعلی صادقی	دیوان حافظ
۱۳۷۵	تهران: یاسین	اسماعیل نژادفرد لرستانی	دیوان حافظ
۱۳۷۵	تهران: نشر سمیر	محمدعلی صادقی	دیوان حافظ
۱۳۷۵	انتشارات: ارغوان	قطع: رحلی، خط: جواد شریفی، تصحیح: غنی / قزوینی	حافظ شیرازی
۱۳۷۵	انتشارات: ارغوان	خط: جواد شریفی، تصحیح: غنی / قزوینی، قطع: رحلی	دیوان حافظ
۱۳۷۵	انتشارات: پیک فرهنگ	تصحیح: پژمان بختیاری، خط: امیراحمد فلسفی، قطع: وزیری	حافظ
۱۳۷۵	تهران: نشر سمیر	محمدعلی صادقی	دیوان حافظ
۱۳۷۵	تهران: انتشارات پدیده	خط: سیف‌الله یزدانی، قطع: جیبی	فال حافظ
۱۳۶۸ (قطع جیبی)	تهران: جاویدان	سیف‌الله یزدانی	دیوان حافظ
۱۳۷۶	انتشارات: ثمن	قطع: وزیری، خط: غلامعلی محبی نژاد	حافظ خوش کلام
۱۳۷۶	تهران: نشر پیکان	محمدتقی سرمست	دیوان حافظ
۱۳۷۶	جلیلی رسولی (خط نقاشی) تهران: ارغوان	غلامعلی محبی نژاد	دیوان حافظ
۱۳۷۶	تهران: انتشارات ساحل	خط: فاتح عزت‌پور، تصحیح: غنی / قزوینی	حافظ

تاریخ	انتشارات	خوش‌نویس:	دیوان حافظ
۱۳۷۶	تهران: ندا فرهنگ	غلامعلی محبی نژاد	دیوان حافظ
۱۳۷۶	تهران: پدیده	سیف‌الله یزدانی	غزلیات خواجه شمس‌الدین محمد حافظ شیرازی
۱۳۷۶	تهران: انتشارات اقبال	تصحیح: محمدعلی فروغی، خط: عباس منظوری	دیوان حافظ
۱۳۷۶	تهران: انتشارات زرین	خط: داوود لواسانی، قطع: وزیری	دیوان حافظ
۱۳۷۶	تهران: نشر پیکان	محمدتقی سرمست	دیوان حافظ
۱۳۷۶	تهران: ندا فرهنگ	غلامعلی محبی نژاد	دیوان حافظ
۱۳۷۶	تهران: ارغوان	غلامعلی محبی نژاد، جلیل رسولی (خط نقاشی)	دیوان حافظ
۱۳۷۶	تهران: نشر پیکان	محمدتقی سلامت	دیوان حافظ
۱۳۷۶	تهران: پدیده	سیف‌الله یزدانی	غزلیات خواجه شمس‌الدین محمد حافظ شیرازی
۱۳۷۶	تهران: انتشارات: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی - پیک فرهنگ	تصحیح: پژمان بختیاری، قطع وزیری، خط: امیراحمد فلسفی	دیوان حافظ
۱۳۷۶	تهران: انتشارات تک، قطع: وزیری	تصحیح: قاسم غنی و محمد قزوینی، خط: چندین استاد خط	دیوان حافظ
۱۳۷۶	تهران: انتشارات زرین	خط: داوود رواسانی، تصحیح: غنی / قزوینی، قطع: جیبی	دیوان حافظ شیرازی
۱۳۷۶	انتشارات: مهر	خط: جواد شریفی، تصحیح: غنی / قزوینی، قطع: جیبی	دیوان حافظ
۱۳۷۶	انتشارات: نغمه	خط: فاتح عزت‌پور تصحیح: غنی / قزوینی، قطع: رحلی	حافظ
۱۳۷۶	انتشارات: ارغوان	خط: استادان انجمن خوش‌نویسان، تصحیح: غنی / قزوینی، قطع: وزیری	دیوان حافظ شیرازی

تاریخ	انتشارات	خوش‌نویس:	دیوان حافظ
۱۳۷۷	نشر: جواهری	خط: حسین خسروی، تصحیح: غنی / قزوینی	حافظ
۱۳۷۷	تهران: عارف	بیژن صامت	دیوان حافظ
۱۳۷۷	تهران: نهال یوندان	ابراهیم نژادفرد	دیوان حافظ
۱۳۷۷	تهران: مطبوعاتی حسینی	عباس منظوری	دیوان حافظ
۱۳۷۷	تهران: مطبوعاتی حسینی	عباس منظوری	دیوان حافظ
۱۳۷۷	تهران: مطبوعاتی حسینی	عباس منظوری	دیوان حافظ
۱۳۷۷	تهران: عارف	بیژن صامت	دیوان حافظ
۱۳۷۷	نشر: گل آذین	خط: حسن زرین خط؛ تصحیح: غنی / قزوینی، قطع: جیبی	حافظ
۱۳۷۷	تهران: انتشارات طلوع	خط: حسین خسروی، قطع: رحلی، تصحیح: غنی / قزوینی	دیوان حافظ
۱۳۷۷	گل آذین	حسن زرین، خط: غنی، قزوینی، جیبی	دیوان حافظ
۱۳۷۷	تهران: نهال یوندان	ابراهیم نژادفرد	دیوان حافظ
۱۳۷۷	نشر: کلهر	خط: رسول مرادی، تصحیح: غنی / قزوینی، قطع: رحلی	حافظ سه زبانه
۱۳۷۷	تهران: نشر پارسا	خط: امیراحمد فلسفی، قطع: جیبی، تصحیح: غنی / قزوینی	حافظ
۱۳۷۷	انتشارات: تکثیر	خط: محمدتقی سرمست، قطع: رحلی	دیوان حافظ
۱۳۷۸	تهران: میلاد	آیت اله عبدالملکی توسیرکانی	دیوان حافظ
۱۳۷۸	تهران: میلاد	آیت اله عبدالملکی توسیرکانی	دیوان حافظ
۱۳۷۸	تهران: شهرزاد	محمدعلی صادقی	دیوان حافظ
۱۳۷۸	تهران: فرجام	رضا ولی زاده	دیوان حافظ
۱۳۷۸	تهران: دنیای دانش	سیف‌الله یزدانی	دیوان حافظ
۱۳۷۸	تهران: عارف کامل	محمد مهدی منصوری	دیوان حافظ
۱۳۷۸	تهران: باقرالعلوم	رضا ولی زاده	دیوان حافظ
۱۳۷۸	تهران: مکتب الزهرا	داوود لرستانی	دیوان حافظ
۱۳۷۸	تهران: نشر خرمشهر	دانش نظری	دیوان حافظ

تاریخ	انتشارات	خوش نویس:	دیوان حافظ
۱۳۷۸	تهران: اوسان	حسین خسروی	دیوان حافظ
۱۳۷۸	تهران: ردیاب: علمی	حسین جعفری تبار	دیوان حافظ
۱۳۷۸	تهران: دنیای دانش	خط متن: سیف‌الله یزدانی، خط مقدمه: محمد سلحشور	دیوان حافظ
۱۳۷۸	تهران: شهرزاد	محمدعلی صادقی	دیوان حافظ
۱۳۷۸	تهران: فرجام	رضا ولی زاده	دیوان حافظ
۱۳۷۸	تهران: دنیای دانش	سیف‌الله یزدانی	دیوان حافظ
۱۳۷۸	انتشارات هما	خط: کاظم لاهیجی، تصحیح: غنی / قزوینی، قطع: وزیری	دیوان حافظ همراه با فال
۱۳۷۸	نشر: اقبال	تصحیح: فروغی، خط: عباس منظوری، قطع: جیبی	حافظ
۱۳۷۸	نشر: پیک فرهنگ	خط: امیر احمد فلسفی، قطع: جیبی	حافظ
۱۳۷۸	تهران: عارف کامل	محمد مهدی منصوری	دیوان حافظ
۱۳۷۸	تهران: میلاد	آیت اله عبدالملکی توسیرکانی	دیوان حافظ
۱۳۷۸	تهران: شهرزاد	محمدعلی صادقی	دیوان حافظ
۱۳۷۸	انتشارات: فرهنگسرای میردشتی	خط: مهدی فلاح قطع: رحلی	غزلیات حافظ
۱۳۷۸	تهران: دنیای دانش	خط متن: سیف‌الله یزدانی، خط مقدمه: محمد سلحشور	دیوان حافظ
۱۳۷۸	تهران: انتشارات محمد	خط: احمد میرخانی، قطع: وزیری تصحیح: غنی / قزوینی	دیوان حافظ
۱۳۷۸	تهران: جاویدان	خط متن: سیف‌الله یزدانی، خط مقدمه: محمد سلحشور	دیوان حافظ
۱۳۷۸	تهران: انتشارات ثمن	تصحیح: غنی قزوینی، خط: غلامعلی محبی نژاد	دیوان حافظ
۱۳۷۸	تهران: برهان	غلامعلی محبی نژاد	دیوان حافظ
۱۳۷۸	تهران: اوسان	حسین خسروی	دیوان حافظ
۱۳۷۸	تهران: ردیاب: علمی	حسین جعفری تبار	دیوان حافظ
۱۳۷۸	تهران: مکتب الزهرا	داوود لرستانی	دیوان حافظ
۱۳۷۸	تهران: نشر خرمشهر	دانش نظری	دیوان حافظ

تاریخ	انتشارات	خوش‌نویس:	دیوان حافظ
۱۳۷۸	تهران: باقرالعلوم	رضا ولی زاده	دیوان حافظ
۱۳۷۸	شیراز: انتشارات نوید	غنی / قزوینی، خط: محمدهادی سلمی	دیوان حافظ
۱۳۷۸	انتشارات: دژ	خط: آتلیه‌ی سپیده تصحیح: نسخه سید عبدالرحیم خلخالی	دیوان حافظ
۱۳۷۸	انتشارات: میلاد	تصحیح: غنی / قزوینی، خط: عبدالملکی تویسرکانی	دیوان حافظ
۱۳۷۸	تهران: انتشارات آثار	خط: مهدی فلاح، تصحیح: غنی / قزوینی	غزلیات حافظ
۱۳۷۸	تهران: انتشارات: بیکران	خط: کامپوتری، بسم، میرزایی، تصحیح: غنی / قزوینی، قطع: وزیری	حافظ شیرازی
۱۳۷۸	انتشارات: دنیای دانش	خط: سیف‌الله یزدانی، تصحیح: غنی / قزوینی، قطع: وزیری	حافظ شیرازی
۱۳۷۸	انتشارات علمی	خط: مسعود مهدی خانی، تصحیح: غنی / قزوینی، قطع: وزیری	دیوان حافظ
۱۳۷۸	انتشارات گلی	خط: فاتح عزت‌پور، تصحیح: قدسی، قطع: وزیری	دیوان حافظ
۱۳۷۸	تهران: انتشارات یادواره اسدی، قطع وزیری	خط: آرش متین نژاد	حافظ مونس عاشقان (لغات حافظ شناسی)
۱۳۷۸	کرج: انتشارات قصه گو	فالنامه جدولی، خط: دانش نظری، قطع: وزیری	دیوان شمس‌الدین محمدحافظ شیرازی
۱۳۷۸	تهران: جاویدان	خط متن: سیف‌الله یزدانی خط مقدمه: محمد سلحشور	غزلیات خواجه شمس‌الدین محمد حافظ شیرازی
۱۳۷۸	تهران: برهان	غلامعلی محبی نژاد	غزلیات خواجه شمس‌الدین محمد حافظ شیرازی
۱۳۷۸	تهران: اوسان	حسین خسروی	غزلیات خواجه شمس‌الدین محمد حافظ شیرازی

تاریخ	انتشارات	خوش نویس:	دیوان حافظ
۱۳۷۸	تهران: زریاب، علمی	حسین جعفری تبار	غزلیات خواجه شمس‌الدین محمد حافظ شیرازی
تهران: ۱۳۷۹	تهران: انتشارات عارف، خط: بیژن صامت	تصحیح: قاسم غنی و قزوینی محمد	دیوان حافظ
بهار ۱۳۷۹	انتشارات: آوازه، حروف چینی: نستعلیق	تصحیح: دکتر علی اکبر خان محمدی خط: بهرام کرمانی پور	دیوان حافظ
۱۳۷۹	تهران: گلریز	داوود رواسانی	دیوان حافظ
۱۳۷۹	تهران: نشر جدید	محسن خرازی	دیوان حافظ
۱۳۷۹	تهران: نشر فروغ	غلامعلی محبی نژاد	دیوان حافظ
۱۳۷۹	تهران: هنر سرای گویا	حسین جعفری تبار	دیوان حافظ
۱۳۷۹	تهران: بدیهه	خوش نویسی کانون تبلیغاتی مهرامین	دیوان حافظ
۱۳۷۹	تهران: مطبوعاتی حسینی	محسن خرازی	دیوان حافظ
۱۳۷۹	تهران: علمی	حسین جعفری تبار	دیوان حافظ
۱۳۷۹	تهران: نشر: تکثیر	خط: محمدتقی سرمست قطع: وزیری	دیوان حافظ
۱۳۷۹	تهران: انتشارات زرین وسیمین	قطع: جیبی، خط: عباس اخوین	فال حافظ
۱۳۷۹	تهران: انتشارات: آستین و غیوری	قطع: جیبی، خط: کامپوتری تصحیح: قزوینی / غنی	دیوان حافظ
۱۳۷۹	انتشارات: اروند	قطع: وزیری، خط: آتیه سپیده، تصحیح: غنی / قزوینی	متن کامل فال حافظ با معنی
۱۳۷۹	تهران: نشر کلهر	خط: رسول مرادی قطع: رحلی تصحیح: غنی / قزوینی	حافظ شیرازی
۱۳۷۹	تهران: انتشارات یزدان	خط: محمود رهبران، تصحیح: عبدالحسین جلالیان، قطع: وزیری	دیوان حافظ
۱۳۷۹	انتشارات: پارس کتاب	خط: مصطفی اشرفی، تصحیح: غنی / قزوینی، قطع: جیبی	حافظ شیرازی

تاریخ	انتشارات	خوش‌نویس:	دیوان حافظ
۱۳۷۹	تهران: انتشارات جمهوری	خط: غلامعلی محبی نژاد، تصحیح: غنی / قزوینی، قطع: وزیری	دیوان حافظ شیرازی
۱۳۷۹	تهران: انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی	خط: امیراحمد فلسفی، قطع: جیبی	فال حافظ
۱۳۷۹	نشر: جدید	خط: محسن خرازی، تصحیح: غنی / قزوینی، قطع: جیبی	حافظ
۱۳۷۹	تهران: نشر تکثیر	خط: محمدتقی سرمست	حافظ چینی
۱۳۷۹	نشر: گلریز	تصحیح: غنی / قزوینی، خط: داوود رواسانی، قطع: جیبی	حافظ
۱۳۷۹	تهران: نشر جدید	محسن خرازی	غزلیات خواجه شمس‌الدین محمد حافظ شیرازی
۱۳۷۹	تهران: نشر فروغ	غلامعلی محبی نژاد	غزلیات خواجه شمس‌الدین محمد حافظ شیرازی
۱۳۷۹	تهران: هنر‌سرای گویا	حسین جعفری‌تبار	غزلیات خواجه شمس‌الدین محمد حافظ شیرازی
۱۳۷۹	تهران: گلریز	داوود رواسانی	غزلیات خواجه شمس‌الدین محمد حافظ شیرازی

جدول شماره‌ی ۳ (دیوان‌های خوش‌نویسی‌شده و به‌چاپ‌رسیده در دهه‌ی ۸۰)

تاریخ	انتشارات	خوش‌نویس	دیوان حافظ
۱۳۸۰- ۱۳۶۳	تهران: انجمن خوش‌نویسان ایران	کیخسرو خروش	غزلیات خواجه شمس‌الدین محمد حافظ شیرازی
۱۳۸۰	تهران: انجمن خوش‌نویسان ایران	کیخسرو خروش	دیوان حافظ
۱۳۸۰	تهران: گلی	اسماعیل نیک بخت	دیوان حافظ
۱۳۸۰	تهران: صائب	امیراصغری	دیوان حافظ
۱۳۸۰	تهران: جمالی پور	حسین لاهیجی	دیوان حافظ
۱۳۸۰	تهران: هیات	غلامعلی محبی نژاد	دیوان حافظ
۱۳۸۰	انتشارات گنجینه	خط: محسن خرازی، تصحیح: قزوینی / غنی، قطع: وزیری	دیوان حافظ شیرازی
۱۳۸۰	انتشارات درایت	خط: الگوی استاد اخوین، تصحیح: غنی / قزوینی، قطع: وزیری	دیوان حافظ
۱۳۸۰	انتشارات: حریم یاس	خط: محمدقدسی الحسینی، تصحیح: قدوسی، قطع: وزیری	دیوان حافظ شیرازی
۱۳۸۰	انتشارات: محمد	خط: سیداحمد میرخانی، تصحیح: ناهد فرشادمهر، قطع: وزیری	دیوان حافظ با کشف الابیات
۱۳۸۰	انتشارات امیرخانی	خط: غلامحسین امیرخانی، تصحیح: حسین الهی قمشه ای، قطع: وزیری	حافظ با ترجمه انگلیسی
۱۳۸۰	انتشارات: انجمن خوش‌نویسان	خط: کیخسرو خروش، تصحیح: غنی / قزوینی، قطع: جیبی	دیوان حافظ شیرازی
۱۳۸۰	انتشارات: خانه فرهنگ هنر گویا	خط: حسین جعفری تبار، تصحیح: غنی / قزوینی، قطع: وزیری	دیوان حافظ با ترجمه انگلیسی
۱۳۸۰	ناشر: فرهنگسرای میردشتی	خط: غلامعلی محبی نژاد، تصحیح: غنی / قزوینی، قطع: جیبی	حافظ
۱۳۸۰	تهران: انتشارات: میلاد	حروف نگاری شده نستعلیق، قطع: جیبی	حافظ
۱۳۸۰	نشر: فرهنگسرای میردشتی	خط: غلامعلی محبی نژاد، تصحیح: غنی / قزوینی	حافظ دو زبانه جیبی

تاریخ	انتشارات	خوش‌نویس	دیوان حافظ
۱۳۸۱- ۱۳۸۰	تهران: گلی	اسماعیل نیک بخت	غزلیات خواجه شمس‌الدین محمد حافظ شیرازی
۱۳۸۱- ۱۳۸۰	مشهد: رحیمی نژاد	محسن خرازی	دیوان حافظ
۱۳۸۱	تهران: رحیمی نژاد	محسن خرازی	دیوان حافظ
۱۳۸۱	تهران: سورمن	امیر اصغری	دیوان حافظ
۱۳۸۱	تهران: دانش بیگی	علی موسوی	دیوان حافظ
۱۳۸۱	تهران: یادعارف	بیژن صامت	دیوان حافظ
۱۳۸۱	تهران: پیک فرهنگ	امیر فلسفی	دیوان حافظ
۱۳۸۱	تهران: عاشقان	محمدعلی صادقی	دیوان حافظ
۱۳۸۱	تهران: اندیشه درخشان	غلامعی محبی نژاد	دیوان حافظ
۱۳۸۱	تهران: انتشارات فرهنگسرای میردشتی	خط: مهدی فلاح، تصحیح: غنی / قزوینی، قطع: رحلی	غزلیات حافظ
۱۳۸۱	تهران: انتشارات اندیشه عالم	خط: غلامعلی محبی نژاد، تصحیح: غنی / قزوینی، قطع: وزیری	دیوان حافظ فارسی - انگلیسی
۱۳۸۱	نشر: خدمات فرهنگ کرمان	خوش‌نویسی کامپیوتری، نسخه عرب پور، قطع: جیبی، تصحیح: غنی / قزوینی	
۱۳۸۲	جاویدان	خط متن: سیف‌الله یزدانی، خط مقدمه: محمد سلحشور	دیوان حافظ
۱۳۸۲	تهران: نوروز هشتاد	مسعود مهدویخانی	دیوان حافظ
۱۳۸۲	تهران: پادمهر	مسعود مهدویخانی	دیوان حافظ
۱۳۸۲	تهران: حافظ نوین	یوسف صمدی	دیوان حافظ
۱۳۸۲	تهران: جیحون	مهدی فلاح	دیوان حافظ
۱۳۸۲	تهران: سیاولی	امیراحمد فلسفی	دیوان حافظ
۱۳۸۲	تهران: بدرقه جاویدان	خط متن: سیف‌الله یزدانی خط مقدمه: محمد سلحشور	غزلیات خواجه شمس‌الدین محمد حافظ شیرازی

تاریخ	انتشارات	خوش نویس	دیوان حافظ
۱۳۸۲	انتشارات: رواق اندیشه	تصحیح: غنی / قزوینی، خط: حروف چینی حسن اعرابی	دیوان حافظ
۱۳۸۲	انتشارات: عقیل	خط: عباس منظوری قطع: جیبی	کاملترین دیوان حافظ با معنی
۱۳۸۲	تهران: نشر: جیحون	خط: مهدی فلاح، تصحیح: غنی / قزوینی، قطع: جیبی	حافظ
۱۳۸۲	تهران: انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی	خط: کیخسرو خروش، تصحیح: غنی / قزوینی، قطع: جیبی	دیوان حافظ
۱۳۸۲	نشر: محمد	خط: مرتضی نیک خواه سخنور، قطع: جیبی	گزیده غزلیات
۱۳۸۲	تهران: طلایه	علی اعرابی	دیوان حافظ
۱۳۸۳	نشر: سمیر	تصحیح: سودی، خانلری، خط: سپیده شمعی، فرهاد اختیاری	حافظ
۱۳۸۳	تهران: انتشارات محمد	قطع: وزیری، خط: سیداحمد میرخانی	دیوان حافظ
۱۳۸۳	انتشارات: پارمیس	خط: سپیده شمعی / فرهاد بختیاری، تصحیح: ناقل خانلری، قطع: وزیری	دیوان حافظ
۱۳۸۴	تهران: پیام نور	غلامعلی محبی نژاد	دیوان حافظ
۱۳۸۴	تهران: پیام نور	عباس اخوین	دیوان حافظ
۱۳۸۴	تهران: میردشتی، مشهد: فرهنگسرای میردشتی	امیر فلسفی	دیوان حافظ
۱۳۸۴	تهران: اسماء	امیر اصغری	دیوان حافظ
۱۳۸۴	تهران: پیک علوم	نگارش خوش نویسی مریم قربانی تابلوهای خط و سیاه مشق میرعماد الحسنی،	دیوان حافظ
۱۳۸۴	تهران: انتشارات: امیرخانی	تصحیح و مقدمه: حسین الهی قمشه ای خط: غلامحسین امیرخانی	دیوان حافظ
۱۳۸۴	تهران: پیام روز	غلامعلی محبی نژاد	دیوان حافظ
۱۳۸۴	تهران: پیام نور	عباس اخوین	دیوان حافظ
۱۳۸۴	تهران: انتشارات آسیم	قطع: رحلی، خط: محمدتقی سرمست	دیوان حافظ

تاریخ	انتشارات	خوش‌نویس	دیوان حافظ
۱۳۸۴	نشر: آسیم	خط: محمدتقی سرمست،	حافظ
۱۳۸۴	تهران: میردشتی، مشهد: فرهنگسرای میردشتی	امیرفلسفی	دیوان حافظ
۱۳۸۵- ۱۳۸۴	تهران: آسیم	محمدتقی سرمست	دیوان حافظ
۱۳۸۴	تهران: یاسین	اسماعیل نژادفرد لرستانی	دیوان حافظ
۱۳۸۴	تهران: انتشارات میردشتی	حسن ملائی	دیوان حافظ
۱۳۸۵	تهران: نشر پرتو	میرجمال‌الدین جلالی	دیوان حافظ
۱۳۸۵	تهران: پیر مغان	مصطفی اشرفی	دیوان حافظ
۱۳۸۵	تهران: ساریان	مصطفی اشرفی	دیوان حافظ
۱۳۸۵	نشر: امیدواران	تصحیح: غنی / قزوینی،	حافظ
۱۳۸۵	انتشارات: عقیل	خط: کامپوتری، قطع: جیبی، تصحیح: غنی / قزوینی	حافظ
۱۳۸۶	نشر: آشیان	خط: کامپوتری - لیلا شرافتی، تصحیح: غنی / قزوینی، قطع: جیبی	حافظ
۱۳۸۶	تهران: انتشارات مهرآئین	خط: سید وحید ذنوبی، تصحیح: قطع: وزیری	دیوان کامل حافظ با معنی
۱۳۸۶	تهران: انتشارات انجمن خوش‌نویسان ایران	قطع: وزیری، خط: کیخسرو خروش	دیوان حافظ
۱۳۸۶	تهران: انتشارات آشیان	خط: لیلا شرافتی، قطع: جیبی	حافظ
۱۳۸۶	مشهد: نیکا	علی اعرابی	دیوان حافظ
۱۳۹۶	تهران: خانه فرهنگ و هنر گویا	رسول مرادی	دیوان حافظ
۱۳۹۶	تهران: انتشارات صمد	حسن ملائی	دیوان حافظ
۱۳۹۶	تهران: شرکت تعاونی کارآفرینان فرهنگ و هنر	کاوه اخوین	دیوان حافظ
۱۳۸۶	تهران: پژوهش	حسن ملائی تهرانی	دیوان حافظ
۱۳۸۶	تهران: محمد	مرتضی نیک‌خواه سخنور	دیوان حافظ
۱۳۸۷	تهران: راه بیکران	کاوه اخوین	دیوان حافظ
۱۳۸۷	تهران: فرهنگستان هنر جمهوری اسلامی ایران	وصال شیرازی	دیوان حافظ

تاریخ	انتشارات	خوش نویس	دیوان حافظ
۱۳۸۷	تهران: گلکار	کتابت ۵۰۰ نفر از خوش نویسان برتر سراسر ایران	دیوان حافظ
۱۳۸۷	تهران: فرهنگسرای میردشتی	امیر فلسفی	دیوان حافظ
۱۳۸۷	تهران: نگار	سیاوش حسینی	دیوان حافظ
۱۳۸۷	نشر: جاجرمی	خوش نویسی: آتلیه‌ی مهرآیین، قطع: جیبی	حافظ
۱۳۸۷	تهران: انتشارات بهزاد	کامپیوتری، تصحیح: غنی / قزوینی، قطع: جیبی	حافظ
۱۳۸۷	نشر: معیار علم	مسعود مهدی خانی، تصحیح: غنی / قزوینی، قطع: جیبی	دیوان حافظ و فالنامه
۱۳۸۷	تهران: انتشارات: نیک	خط: مهدی فلاح، تصحیح: غنی / قزوینی، قطع: وزیری	دیوان حافظ
۱۳۸۷	انتشارات: معیار علمی	خط: مسعود مهدی خانی قطع: وزیری	دیوان حافظ و فالنامه
۱۳۸۷	تهران: انتشارات محمد	تصحیح: غنی قزوینی، قطع: وزیری، خط: نژاد فرلرستانی	
۱۳۸۷، چاپ پنجم	تهران: سیاولی: بنیاد فرهنگی دکتر غلامحسین مروستی	امیراحمد فلسفی	دیوان حافظ
۱۳۸۷	تهران: احیاء کتاب	امیرصادق تهرانی	دیوان حافظ
۱۳۸۷	تهران: کتاب آبان	فریبا مقصودی	دیوان حافظ
۱۳۸۸	تهران: شرکت کارآفرینان فرهنگ و هنر	مقدمه و تابلوهای دینی: محمد سلحشور	دیوان حافظ
۱۳۸۸	تهران: بانک ملی ایران - شرکت چاپ و نشر	اسماعیل نژادفرد لرستانی	دیوان حافظ
۱۳۸۸	مشهد: زلال اندیشه	براساس نسخه خطی امیرخانی	دیوان حافظ
۱۳۸۸	تهران: سروش (صدا و سیما)	محمدعلی گرجستانی	دیوان حافظ
۱۳۸۸	انتشارات بهزاد	خط: ثریا کریمی، تصحیح: غنی / قزوینی، قطع: جیبی	دیوان حافظ
۱۳۸۸	انتشارات: سفید اردهال	خط: محمد مهدی منصوری، تصحیح: قطع: وزیری	حافظ

تاریخ	انتشارات	خوش‌نویس	دیوان حافظ
۱۳۸۹	تهران: بهزاد	محمد مهدی منصوری	دیوان حافظ
۱۳۸۹	تهران: ارس	مهدی فلاح	دیوان حافظ
۱۳۸۹	تهران: ازدهای طلایی	مهدی فلاح	دیوان حافظ
۱۳۸۹	تهران: خانه هنرمندان	فریبا مقصودی کرمانشاهی	دیوان حافظ
۱۳۸۹	تهران: آفردگاه هنر و اندیشه	حسین جعفری تبار	دیوان حافظ
۱۳۸۹	نشر: یساولی	خط: امیر احمد فلسفی، تصحیح: غنی / قزوینی، قطع: رحلی	حافظ
۱۳۸۹	دامغان: انتشارات منذر	فاطمه کیاولیری	دیوان حافظ
۱۳۸۹	تهران: انتشارات شرکت تعاونی کارآفرینان فرهنگ و هنر	تصحیح: غنی / قزوینی، خط: مصطفی اشرفی قطع: وزیری	دیوان حافظ

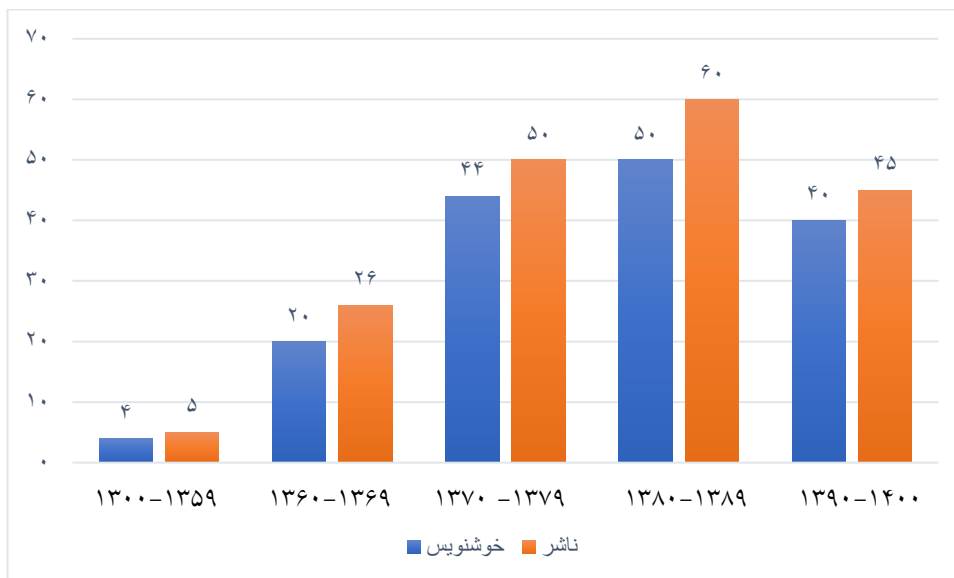
جدول شماره‌ی ۴ (دیوان‌های خوش‌نویسی شده و به‌چاپ‌رسیده در دهه‌ی ۹۰)

دیوان حافظ	خوش‌نویس:	انتشارات	تاریخ
دیوان حافظ	عباس اخوین	تهران: زرین و سیمین	۱۳۹۰
دیوان حافظ	اکبر نیک‌خو	تهران: فرهنگسرای میردشتی	۱۳۹۰
دیوان حافظ	محمد مهدی منصوری	تهران: راستی نو	۱۳۹۰
دیوان حافظ	حسن بلائی تهرانی	تهران: صمد	۱۳۹۰
دیوان حافظ	اکبر نیک‌خو	تهران: ذهن آویز	۱۳۹۰
دیوان حافظ	محمد مهدی منصوری	تهران: فرهنگ رسا	۱۳۹۱
دیوان حافظ	محمد مهدی منصوری	قم: فکرپویا	۱۳۹۱
دیوان حافظ	محمد مهدی منصوری	تهران: دانشگاهیان شاپیکان	۱۳۹۱
حافظ فارسی انگلیسی	تصحیح: غنی / قزوینی، خط: غلامحسین امیرخانی، قطع: رحلی	مشهد: نشر ذهن آویز	۱۳۹۱
دیوان حافظ	عباس اخوین	تهران: خلوص	۱۳۹۱
دیوان حافظ	ترکیب خوش‌نویسی محمد مهدی منصوری	تهران: تفکر ناب	۱۳۹۲ صدای معاصر ۱۳۹۹
غزلیات حافظ	خط: امیر احمد فلسفی، تصحیح: الهی قمشه‌ای	نشر: گویا	۱۳۹۲
دیوان حافظ	حمید پیرمغان	تهران: شوپستانی	۱۳۹۲
دیوان حافظ	خط کلک کاوه اخوین	تهران: ماهرنگ	۱۳۹۲
دیوان حافظ	جواد شریفی، اشعار: محمدرضا معین خواه	شیراز: آوند اندیشه	۱۳۹۳
دیوان حافظ	حمیدرضا پویامنش	تهران: هلیا	۱۳۹۳
دیوان حافظ	مهدی فروزنده	تهران: یساولی	۱۳۹۳
دیوان حافظ	مهدی فلاح	تهران: کارگاه فیلم و گرافیک سیاسی	۱۳۹۳ - ۱۳۹۸
دیوان حافظ	خوش‌نویسی رایانه‌ای کاوه اخوین	تهران: پارمیس	۱۳۹۵
دیوان حافظ	امیر احمد فلسفی، اکبر نیک‌خو	تهران: هنر نو فرهنگسرای میردشتی	۱۳۹۵
دیوان حافظ	حسین خسروی	تهران: کتاب شبا	۱۳۹۶
دیوان حافظ	اکبر نیک‌خو	تهران: گسترش فرهنگ و مطالعات	۱۳۹۶

دیوان حافظ	خوش‌نویس:	انتشارات	تاریخ
دیوان حافظ	اکبر نیک‌خو	دایره سبز	۱۳۹۶
دیوان حافظ	تابلوهای خوش‌نویسی مهدی خداپناه	تهران: پیام عدالت	۱۳۹۶
دیوان حافظ	کاوه اخوین	تهران: آوردگاه هنر و اندیشه	۱۳۹۶
دیوان حافظ	محمد مهدی منصوری	تهران: دانش‌پرور	۹۷-۱۳۹۶
دیوان حافظ	مهدی فلاح	تهران: کتابسرای نیک	۹۷-۱۳۹۶
دیوان حافظ	مهدی مردوخی	تهران: دیبانه	۱۳۹۷
دیوان حافظ	ترکیب خوش‌نویسی محمد مهدی منصوری	قم: اندیشه هادی	۱۳۹۷
دیوان حافظ	ترکیب خوش‌نویسی محمد مهدی منصوری	تهران: ارمغان	۱۳۹۷
دیوان حافظ	غلامحسین امیرخانی	تهران: انجمن خوش‌نویسان، انتشارات سروش	۱۳۶۷
دیوان حافظ	محمد مهدی منصوری	تهران: انتشارات اسلامی	۱۳۹۸
دیوان حافظ	مهدی خداپناه	تهران: پیام عدالت	۱۳۹۸
دیوان حافظ	مهدی خداپناه	تهران: راه بیکران	۱۳۹۸
دیوان حافظ	خوش‌نگاری نستعلیق کاوه اخوین	تهران: خانه فرهنگ و هنر گویا	۱۳۹۸
دیوان حافظ	خوش‌نویسی رایانه‌ای کاوه اخوین، تابلوهای خوش‌نویسی مهدی خداپناه	تهران: پردیس: راه بیکران	۱۳۹۹
دیوان حافظ	عباس اخوین	قم: انتشارات آبراه	۱۴۰۰

نمودار آماری و ستونی دیوان‌های خوش‌نویسی شده و به‌چاپ‌رسیده از سال ۱۳۰۰ تا ۱۴۰۰ شمسی

ناشر	خوش‌نویس	بازه‌ی زمانی
۵	۴	۱۳۵۹-۱۳۰۰
۲۶	۲۰	۱۳۶۹-۱۳۶۰
۵۰	۴۴	۱۳۷۹-۱۳۷۰
۶۰	۵۰	۱۳۸۹-۱۳۸۰
۴۵	۴۰	۱۴۰۰-۱۳۹۰

یادداشت‌ها

۱. شایان ذکر است که بیرون از کانون‌های نسخه‌نویسی یادشده، بسیاری از رجال و معاریف نیز کاتبان و خوش‌نویسان را برای استنساخ آثار مدنظر خود به کار می‌گمارده‌اند؛ چه بسیار خوش‌نویسان یا کاتبان درجه دوم و سوم و میرزا بنویس‌هایی که برای مدتی طولانی به خدمت گرفته می‌شدند تا کار کتابت و سفارش کتاب‌های شخص والامقامی را به اتمام برسانند. نقل است معدل‌الملک شیرازی دو سال اشرف‌الکتاب ارسنجانی (متوفای ۱۳۳۳ قمری) را استخدام و حمایت مالی کرد و خانه‌ای در شیراز به او بخشید تا قرآن کریم را به خط خود برای او کتابت کند و پس از انجام کار، مبلغ ۲۰۰ تومان نیز به‌عنوان حق‌الزحمه به وی پرداخت که در آن روزگار، رقم بزرگی محسوب می‌شد.

۲. برای اطلاعات بیشتر، بنگرید به مقاله‌ی «ابن‌مقله، مخترع خط نسخ»، به قلم حسین بهشتی.

۳. در مراسم بزرگداشتی که برای خواجه اختیار منشی گنابادی در حاشیه‌ی جشنواره خوش‌نویسی دوسالانه در شهر قزوین برگزار شد، در سالن بزرگ مراسم اختتامیه در سرای سعدالسلطنه‌ی قزوین، تابلویی از آثار خواجه اختیار منشی را در صفحه‌ای حدود ۴×۶ متر مربع یا بزرگ‌تر چاپ کرده بودند و در خلال مراسم، مقابل دیدگان شرکت‌کنندگان قرارداد داده بودند تا بخوانند. به گمان بنده، هیچ‌یک از خوش‌نویسان و استادان حاضر در این مراسم، حتی دو سطر از این صفحه‌ی بسیار زیبا و پرپیچ‌وخم را نمی‌توانستند درست و بی‌غلط بخوانند! گفتنی است خط تعلیق از ترکیب دو خط ترقیع و رقاع پدید آمده‌است.

منابع

- آل‌داوود، سیدعلی. (۱۳۸۲). «نخستین چاپ دیوان حافظ». نشر دانش، شماره‌ی ۱۰۷، صص ۱۹-۲۰.
- بوذری، علی و دیگران. (۱۳۸۹). «بررسی تاریخچه صنعت چاپ در ایران»، گفتگو و مصاحبه، کتاب ماه کلیات، شماره‌ی ۱۵۲، صص ۴-۱۵.
- بهشتی، حسین. (۱۳۲۵). «ابن‌مقله، مخترع خط نسخ». جلوه، شماره‌ی ۱۵-۱۶.

رشوند، اسماعیل. (۱۳۷۸). «خوشنویسی: نیایش انگشتان جوهری»، نشریه‌ی هنر. شماره‌ی ۴۰، صص ۱۴۱-۱۴۴.

شیمیل، آنه‌ماری. (۱۳۶۸). خوشنویسی و فرهنگ اسلامی. ترجمه‌ی اسداله آزاد، مشهد: به‌نشر وابسته به آستان قدس رضوی.

مایله‌روی، نجیب. (۱۳۶۹). نقد و تصحیح متون؛ مراحل نسخه‌شناسی و شیوه‌های تصحیح نسخه‌های خطی فارسی. مشهد: آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی.

_____ . (۱۳۸۰). تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی.

تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، سازمان چاپ و انتشارات.

محمودی، آزاد. (۱۳۸۳). «اصطلاحات خوش‌نویسی دیوان حافظ». مجله‌ی حافظ، شماره‌ی ۷، صص ۳۶-۳۰.

وبگاه انجمن خوش‌نویسان ایران، به نشانی: calligraphers.ir.

وبگاه خانه‌ی کتاب، به نشانی: db.ketab.ir.

وبگاه کتابخانه‌ی ملی ایران، به نشانی: nlai.ir.

وبگاه مؤسسه‌ی علمی و پژوهشی ابن‌سینای سارایوو، به نشانی: ibn-sina.net.